

‘યુગવંદના’ કાવ્યસંગ્રહનાં આત્મચિંતનનાં કાવ્યોની વિગતે ચર્ચા કરો. (પ્રો.રમેશ સાગઠિયા)

પ્રસ્તાવના - ગાંધીયુગનાં પ્રધાન અને પ્રમુખ સાહિત્યકારોની હરોળમાં ઉભા રહી શકે એવા ઝવેરચંદ મેઘાણી. રાષ્ટ્રીય શાયર નામે ખ્યાતિ મેળવી છે. પોતાને ચારણોનાં ટપાલી અને પહાડનું બાળક ગણાવતાં મેઘાણી. આયુષ્યનાં લગભગ પચ્ચીસેક વર્ષની એમની સાહિત્ય સર્જન યાત્રા. પણ પુસ્તકો આપી ગયાં સો આસપાસ. અર્થાત દરેક વર્ષે સરેરાશ ચાર પુસ્તકો મેઘાણીએ આપ્યાં. એમણે અનેક કાવ્યસંગ્રહો આપ્યાં એમાં યુગવંદના કાવ્યસંગ્રહ શીર્ષક મુજબ જ ગુણ-લક્ષણો ધરાવે છે. આ કાવ્યસંગ્રહમાં આમ તો 86 કાવ્યો છે. પણ આપણે એમાંથી યુનિવર્સિટીએ પસંદ કરેલાં 23 કાવ્યોને ધ્યાને લેવાનાં છે. અહીં આપણે આ 23 કાવ્યોમાંના આત્મચિંતનનાં ત્રણ કાવ્યોને લક્ષમાં રાખીને કવિ પ્રતિભા અને કાવ્યપ્રતિભા અંગે વિચારીએ.

આત્મચિંતનનાં કાવ્યો- મેઘાણીકૃત ‘યુગવંદના’નાં અભ્યાસક્રમની પસંદગીનાં 23 કાવ્યોમાં ત્રણ કાવ્યો આત્મસંવેદનનાં કાવ્યો છે. જેમાં ‘એકલો’, ‘ઇજન’ અને ‘સુખદુઃખ’ વગેરે કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે આ દરેક કાવ્યની વિષયસામગ્રી અને ભાવપક્ષ અંગે વિચારીએ.

‘એકલો’ કાવ્ય ‘કસુંબીનો રંગ’ કાવ્યનાં ઢાળમાં ગાઇ શકાય તેવી, નાનકડી રચના છે. ઇ.સ.1934માં આ કાવ્ય લખાયેલું છે. ભારતીય દર્શનમાં જે ઉદાર અને ઉદાત્ત ભાવ ગાવામાં આવ્યો છે. એનું પ્રતિબિંબ અહીં જોઇ શકાય છે. જે સર્વનાં સુખ અને આનંદની કલ્પના કરવામાં આવેલી એ જ ભાવ અહીંયા ગવાયો છે. ‘તુજ સુખની મહેફિલમાં, તું સૌને નોતરજે; પણ જમજ અશ્રુનો થાળ એકલો.. એવા હોંશીલા જગને હસવાં તેડું કરજે; સંઘરજે ઉરની વરાળ તું એકલો’... ચાર અંતરામાં આ રચના છે. ‘બીજા અંતરામાં બીજાને દ્વારે જઇને દીવા પેટવજે, અંધારા તું તારી પાસે રાખજે. બીજાને આંગણે અમૃતનાં ઝરણાં રેલવજે, પણ જો કોઇ વિષ આપે, તું પોતે એકલો પી લેજે. ત્રીજા અંતરામાં તારા બગીચાનાં ફૂલ અને સુગંધ તું સૌને દેજે, પણ સર્પોનાં ડંખ તું એકલો ખાઇ લેજે. કીર્તિની કલગી સૌની કરી દેજે, પણ બદનામી વેળા આવે તો એકલો ભોગવી લેજે. અંતિમ અંતરાની ચાર પંક્તિમાં સૌના દિલની વાત સાંભળજે પણ, એનાં માર્ગનાં કાંકરા અને કાંટા તું મૂંગે મોઢે સહન કરી લેજે. કોઇ થાકેલા પગની કાંકરી ઉપાડી લેજે, ને તું પોતે કાંટાળી કે કાંકરીવાળા રસ્તે ચાલી લેજે.’ આમ તો, આ પ્રકારનાં અનેક કાવ્યો આપણને મળે છે. ‘હે જગ જનની ! હે જગદંબા... પ્રખ્યાત રચનામાં પણ આવી જ ભાવ ગવાયા છે.

બીજું કાવ્ય છે ‘ઇજન’. ઇ.સ.1934માં ‘જન્મભૂમિ’માં છપાયેલું કાવ્ય છે. ‘ઇજન’ એટલે આમંત્રણ. પ્રથમ પંક્તિ જ જુઓ.... ‘આવો ! વ્હાલભરી વેદનાઓ આવો !. પછીની પંક્તિઓમાં કવિ કહે છે. ‘હું ઘણાં સમયથી તમારી વાટ જોતો હતો. આવો લાડભરી યાતનાઓ આવો !. બાથ ભરીને ભેટી લઇએ. નવ-નવ નિષ્ફળતાઓ આવો ! અમે નૈન ભરીને તમને નિરખી લઇએ !. આવો હાંસી-અપમાન આવો

બદનામી. આવો અંધારી યાતનાઓ આવો વ્હાલભરી વેદનાઓ આવો ! આપણે ભેટી લઇએ. અમે તો ઘણાં સમયથી તમારી વાટો જોઇએ. આ પંક્તિઓમાં 'વેદનાને વ્હાલી ગણી' સામેથી ઇજન (આમંત્રણ) આપે છે.

ત્રીજું કાવ્ય તે 'સુખદુઃખ' છે. આ કાવ્ય પણ મેઘાણીનું આત્મસંવેદનનું કાવ્ય છે. કવિએ આ કાવ્યનાં ઢાળ વિશે દાસ ધીરાનાં પદનો ઢાળ મુજબ ગાઇ શકાય એવી નોંધ કરેલી છે. આ એક નાનકડું કાવ્ય છે. એમાં કવિ કહે છે - 'ફૂંડાં સુખની વાતો મેલો રે ! સુખડાંએ તો દીઘા દગા'.. 'હું તો દુઃખની વાટે હાલ્યો રે, દુઃખડાં મારાં સાયાં સગાં. સગા બનીને સુખ સવારે ઘેર આવ્યાં. સાંજ સુધી રોકાયા. રાત પડી ત્યાં રસ્તા લીઘા અને પાછા ના ડોકાણાં..' આ શબ્દપસંદગી ગીતકાવ્યની અને મેઘાણીની કાવ્યબાનીની જ હોઇ શકે ! મેઘાણી કહે છે - 'એવી જુઠી એની યારી રે જુઠાં એનાં મુખડાં હસે, ઓલ્યાં દુખની પ્રીત્યું ન્યારી રે મુખડાં એનાં મીઠાં દીસે.., દયા કરીને સુખ મુજ ધર આવે, ચરણામૃત મારે પીવું છે. દુઢિયાં રુવે છે આંસુડાંની ઉભરે તોયે હસતાં રહેવું રે.. એવી આંસુડાંની ધારા રે દેખી સુખડાં આડું જુએ, એવે ટાણે દુઃખડા ધારાં રે, ખોળે લઇને લોચન લુએ રે.. ફૂંડાં સુખની વાતો મેલો રે... ! આમ, આ કાવ્યની વિષય-ભાવ સામગ્રી આ રીતની જોઇ શકાય છે.

આત્મચિંતનનાં કાવ્યોનો કાવ્યપક્ષ - 'યુગવંદના'નો કવિ મેઘાણી ગાંધીયુગની સાહિત્યિક લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે. આ કાવ્યોમાં સાહિત્યિક ગુણની સાથોસાથ સ્વાભાવિક ગુણ વધુ જોઇ શકાય છે. વિષયને અને ભાવને અનુરૂપ શબ્દપસંદગી અને કાવ્યપંક્તિઓની બાંધણી જોઇ શકાય છે. નાની અને મધ્યમ એવી કાવ્યપંક્તિઓ ભાવાનુરૂપ છે. ત્રણ કવિતાઓમાં બે ગાઇ શકાય તેવી છે. એક લોકગીતનાં ઢાળમાં અને એક ભજનનાં ઢાળમાં ગાઇ શકાય તેવી આ કાવ્યરચનાઓ છે. મેઘાણી પોતે કંઠ અને કહેણીનો કવિ છે. કેટલીક કવિતાઓ એમણે પોતે પણ ગાયેલી. કાવ્યારંભ અને એનો મધ્યાન તેમ જ કાવ્યનો અંત ભલે વિશેષ ચોટદાર નથી. પણ, ભાવપ્રિયતાની સાથે કાવ્યકલાનું રસતત્ત્વ સુંદર સંયોજન પામ્યું છે. રસકલાની બાબતે આ કાવ્યો કરુણરસ પ્રધાન બની છે. પણ એ રસ ઘાટો નથી બની શક્યો કે, નથી રસ પ્રક્રિયા બાબતે વિશેષ રિધ્ધિ-સિધ્ધિ બતાવી શક્યાં. ક્યાંક શબ્દ પસંદગીમાં લોકબોલીનાં કે તળપદાં શબ્દો મેઘાણીએ આપ્યાં છે. જે લોકવાણીની ગાયકી માટે ઉપકારક બને છે. એ મેઘાણીની સિધ્ધિ ગણીએ. પણ સળંગ રસ જમાવટ અને રહસ્યાત્મક જે ભાવની ઉડેરી અભિવ્યક્તિ તો માત્ર એકલો કાવ્યમાં જ જોઇ શકાય છે. કોઇપણ કાવ્યની આસ્વાદની મુખ્ય ત્રણ રીત આપણે વિચારી શકીએ. પંક્તિઓ મુજબની આસ્વાદ પ્રક્રિયા, સમગ્રકાવ્યની આસ્વાદ પ્રક્રિયા અને કાવ્યનાં ઘટક કેન્દ્રી આસ્વાદન પ્રક્રિયા. યુગવંદનાનાં આ કાવ્યોને આપણે વિષય સામગ્રી અને ભાવ સામગ્રી સાથે કાવ્યકલા અને એમાંથી પ્રગટ થતો સામાજિક સંદેશ એ રીતે આપણે અહીંયા જોઇ રહ્યાં છીએ. આ મુદ્દામાં આપણે 'યુગવંદના'ની આત્મસંવેદનની ત્રણ કવિતાઓને સામગ્રી અને કાવ્યકલા સંદર્ભે વિચારી છે. હવે, આ ત્રણેય કાવ્યોને એનાં સામાજિક સંદેશ કે યુગસંદર્ભ સાથેનાં કાવ્ય ઉદ્દેશ યા કાવ્ય પ્રયોજન કે કાવ્યસાર સંદેશ અંગે વિચારીએ.

આત્મચિંતનનાં કાવ્યોનો સાર-સંદેશ- 'યુગવંદના' એ ગાંધીયુગનો કાવ્યસંગ્રહ છે. મેઘાણી ગાંધીયુગનાં સર્જક છે. એમનાં સમગ્ર સાહિત્યમાં આપણને સત્ય, પ્રેમ, કરુણા, વિશ્વબંધુતા, ઉદારતા, સમાનતા, સ્વતંત્રતા, સેવાભાવના, સમર્પણ, સર્વોદય અને સામયવાદનાં જીવનસૂત્રોનાં પાઠ ભણવા મળે છે.

'યુગવંદના' એ રીતે આ સામાજિક મૂલ્યોની મહિમા ગાતી કૃતિ છે. આ કાવ્યસંગ્રહમાં ઉપર મુજબનાં ત્રણ કાવ્યો આત્મસંવેદનના કાવ્યો છે. એમાં સુખ અને સમૃદ્ધિ સૌને મળવા જોઈએ. પણ, મારા ભાગે આવતું દુઃખ મને સહન કરવાની શક્તિ અને સમજણ આપવાની વાત છે. તો બીજા કાવ્યમાં વેદના અને વ્યથાઓને કવિ ઇજન(આમંત્રણ) આપે છે. પીડાઓ અને પ્રશ્નો સમસ્યાઓ અને સંઘર્ષથી ભાગવાની વાત કવિ કરતાં નથી. એ જ રીતે ત્રીજા કાવ્યમાં સુખ અને દુઃખ તો જીવનની ઘટમાળ જેવા છે. હું એનાથી ચલિત નહીં થાઉં. આપણા એક ભજનમાં ગવાયું છે 'સુખડાં અમારા બહેની તલ તલ જેવડાં... / પણ, દુખડા છે મેરુ સમાન...' (મીરાંબાઈ) અહીંયા, રાત રોકાવા આવેલાં દુઃખ સાથે આવેલું સુખ તો બસ દિવસ આખો રહીને જલ્દીથી જતું રહ્યું. એમ કવિ કહે છે. 'શ્રીમદ ભાગવદગીતા'થી માંડીને નરસિંહ મહેતા અને દાસ સવાની ભજન રચનાથી માંડીને કવિ ન્હાનાલાલે સુખ-દુઃખની આવી કવિતાઓ ગાયેલી છે. જીવની તડકી-છાંચ કે સુખ-દુઃખનાં ભરતી-ઓટ જ જીવનનું મૂલ્ય છે. સપાટ અને સરળ જિંદગીનું ક્યારેય કોઈ મૂલ્ય હોતું નથી. સંસારજીવન તો જવાબદારીઓનું પોટલું છે, કોઈ એને જલ્દી ફેંકીને છટકી શકે નહીં. એ રીતે જોઈએ તો, આ કાવ્ય માર્મિક લાગે છે. એકંદરે, ઉપરોક્ત ત્રણેય આત્મસંવેદનનાં કાવ્યોમાં જીવનનો આગવો અને અનેરો બોધ જોઈ શકાય છે, આત્મભાવ સાથે ઉપદેશની આ કવિતાઓ બને છે.

સમાપન- મેઘાણી મેઘાવી સાહિત્યકાર છે. લોકવાણીનો અને લોકમાનસનો જાણતલ અને મર્મી સર્જક છે. 'યુગવંદના' એમનો જાણીતો કાવ્યસંગ્રહ છે. એમાં આપણાં અભ્યાસક્રમની પસંદગીનાં 23 કાવ્યો માંહેની ત્રણ કવિતાઓ (રચનાઓ) આત્મસંવેદનની છે. 'એકલો', 'ઇજન' અને 'સુખદુઃખ' આ ત્રણેય કાવ્યમાં કવિએ સ્વ-ભાવ કે આત્મભાવની સંવેદનાને વાચા આપી છે. વિષયસામગ્રી, ભાવસામગ્રી, અલંકાર વિધાન, શબ્દ પસંદગી અને અર્થબોધ, ભાષાશૈલી, કાવ્યનો આરંભ (ધ્રુવપંક્તિ કે મુખડું) / મધ્યાન અને અંતની નજરે એકંદરે સફળ રહેલી આ કવિતાઓ છે. એમાં, 'ઇજન' અને 'સુખદુઃખ' પ્રમાણમાં સામાન્ય સ્તરની કવિતા બની છે. જ્યારે 'એકલો' એ અન્ય બે કાવ્યોનાં પ્રમાણમાં વધુ કાવ્યત્વ ઉપસાવે છે. કાવ્યકાર તરીકે કોઈ વિશેષ યત્કૃતિ કે ચળકાટ આ કાવ્યોમાં જોવા મળતો નથી. એ જ રીતે; ગુણ, રીતિ, ધ્વનિ અને લક્ષણની રીતે પણ આ કાવ્યો સામાન્યકક્ષાનાં કાવ્યો બની રહ્યાં છે. એકંદરે આપણે એમ કહી શકીએ કે, આ આત્મસંવેદનની ત્રણ કવિતાઓમાં મેઘાણીનું સામાન્ય કવિનું રુપ-સ્વરુપ આપણી સામે પ્રગટે છે. કાવ્યતત્વની પ્રતિભા અને પ્રતિબદ્ધતા બાબતે આ વિભાગનાં એક કાવ્યને બાદ કરતાં સામાન્ય રહ્યો, એમ આપણે કહી શકીએ.

(Prof.Dr.Ramesh A.Sagathiya. MMG-Junagadh. Date – 11-8-2020)